

Elpolitizált szavaink

Néhány évig cigánygyerekeket is tanítottam Nagyváradon a Kolozsvári úti vegyes (román és magyar) tannyelvű általános iskolában. Osztályfőnöke is voltam egy kizárólag belőlük álló osztálynak. Beszélgetés közben megkérdeztem tőlük egyszer: kinek-minek tartják ők magukat? Némi habozás után V. Mari, az osztály jó tanulójának egyike, azt mondta: románnak.

– Miért románnak?

– Azért, mert Romániában élünk.

– De hiszen nem is tudtok rendesen románul. Ti cigányok vagytok. Mivel nem mindegyikőtök ismeri jól a cigány nyelvet, és az anyanyelvek inkább a magyar, esetleg magyar cigányoknak mondhatjátok magatokat.

Nem tudom, a gyermekek érezték-e, de szándékom szerint ebben ott volt az a sugallat, hogy az ember természetes módon vállalja önmagát. Akkor még nem tudtam, hogy talán „hibás” szóval jelöltem meg a hovatartozásukat. Pedig egy nagyon régi élményemet nagyobb odafigyeléssel talán hasznosíthattam volna.

Gimnazista lehettem – tehát majd fél évszázada –, amikor a szülővárosomban, Szatmárnémetiben valahogyan ismerősökké lettünk egy közelünkben lakó fiatalemberrel. Inkább csak köszönőviszonyban voltunk, de egyszer megállított, és mélytűzű tekintetével erősen a szemembe nézve megkérdezte:

– Tudod, mi vagyok én?

Némileg zavarba jöttem, mert nem egészen értettem, milyen mineműségére kérdez rá, de sürgető várakozására kissé bizonytalanul megkockáztattam:

– Hát cigány vagy.

– Nem – mondta. – Én roma vagyok.

A szó ismeretlen volt számomra, ezért csodálkozva visszakérdeztem:

– Román vagy?

Kijavított. A beszélgetés lényege sokáig nem volt egészen érthető számomra, pedig ekkor tudtam meg, hogy a cigányok magukat romának nevezik.

Évtizedek teltek el ez után, és a szóval alig találkoztam. Társalgás közben nagyon ritkán felmerült ugyan futólag, bár néhány ismerősöm – talán az említetthez hasonló szótévesztés következtében – valóban románnak mondta. A három év alatt, amíg a „sorompón túli” iskolában tanítottam (a Nagyvárad-Kolozsvár vasútvonalon kellett átkelni, hogy odajussunk), a diákjaim nemigen említették ezt a nevet.

A cigány

A kilencvenes évek elején tűnt fel erőteljesen a *roma* megnevezés, és ez a tömegkommunikációban a cigány név rovására lassan egyeduralkodóvá válik. A változás a *Magyar értelmező kéziszótár* 1972-es és 2003-as kiadásai szövegének különbségében is jelentkezik. Az előbbi *cigány* szócikke a fogalmat cigány személyként határozza meg, a szó melléknévként történő leírásában pedig az érintettek eredetére, embertani jellegzetességeire utal. Ugyanebben a *roma* cigány férfit jelent; a szótár a szót bizalmasnak és kiveszőfélben levőnek jelöli. A 2003-as kiadás szerint a *cigány* a roma nem hivatalos megnevezése. (Jó lenne érteni, mitől lett a roma szó *hivatalos*, ki döntötte ezt el, különösen hogy az érintettek mindkét szót használják szervezeteik elnevezésében.) A *roma* melléknévi értelmeként ugyanazt a szöveget olvashatjuk, mint az 1972-esben a cigány szóra, főnévként pedig jelentése: „roma személy, különösen férfi”.

Az említett értelmező szótárakból végül is az derül ki, hogy a *roma* név eredetileg a férfiakra vonatkozott, ezt terjesztették ki – talán csak a nyolcvanas évek végétől – nemétől és

életkorától függetlenül minden cigányra. Diákkori ismerősöm ezzel a szóval nem azt közölte tehát magáról a maga nyelvén, hogy ő cigány, hanem azt, hogy ő *cigány férfi*.

Mindenkinek szíve joga, hogy úgy nevezze magát, ahogy neki tetszik. De a *cigány* egy zamatos, jóízű, művelődési és történelmi fogalomtársításokban gazdag, étellel teli, délszláv eredetűnek tartott régi magyar szó. (Talán ugyanabból a forrásból merítve, némi módosítással ezt használja a svéd nyelv is.) Miért kellene nekem ezt a szót kiiktatnom magyar szókincsemből, és egy számomra sokkal kopárabban hangzó, a média meglehetősen erőszakos szorgalmazása következtében lassan erős politikai árnyalatot nyerő szóval, a *romával* helyettesítenem?

Lehet, hogy azok, akiket én mint gyermekeket tanítottam, ma maguk is romának nevezik magukat. Én mégis csak mint cigányokra tudok visszaemlékezni rájuk, ha azt akarom, hogy a hajdani együttlétek emberi melegét újra érezhessem.

A néger

Nagy vitába keveredtem két középső gyermekemmel nemrég. Átitatja őket a demokrácia és az emberi jogok igénye, humánus eszményeik jegyében kritikusan nézik a svéd társadalmat is, amelyben felnőttek. A *néger* szót merészeltém kimondani egy családi beszélgetés közben, és ez a felháborodás kisebb viharát keltette, mert szerintük *feketét* kellett volna mondanom helyette. Gyermekeim, színes bőrű ismerőseik véleményére és érzékenységére utalva, elmondták, hogy ez a szó sértő, mert keletkezése körülményeiből következően a gyarmati leigázottságot és a rabszolgatartást idézi, tartalmában, hangulatában a fehérek gőgjét, az afrikai lakossággal szembeni rasszista lenézést hordozza, ráadásul mint gyűjtőfogalmat önkényesen, az érintettek megkérdezése nélkül találták ki és alkalmazzák.

Nekem elsőre gyermekkori olvasmányaim jutottak eszembe, amelyekben a fekete bőrű emberek néger megnevezése éppen olyan természetes és erkölcsileg semleges volt, mint például amikor *magyart* mondanak egy közép-európai népre. A *Tamás bátya kunyhójában* a néger olyan ember volt, mint bárki más, alávetettsége és szenvedése következtében pedig rokonszenvesebb, mint a könyvben szereplő legtöbb fehér. Nem a néger (angolul Negro), hanem a *nigger* (angolul ugyanígy, csak nagy kezdőbetűvel) szó volt megalázó, ez fejezett ki faji lenézést és megvetést. Legalábbis akkoriban.

Mi történt azóta?

Nézzük meg a *Magyar értelmező kéziszótár* megfelelő szócikkeit, hátha segítenek világosabban látni. Az 1972-es kiadásban a *néger* szó jelentése melléknévként: „Tömegében Afrikában, a Szaharától délre élő, ill. onnan származó nagyon sötét bőrű <nép(ek valamelyike)>, ill. ezekhez tartozó, velük kapcs., rájuk jellemző”, főnévként pedig: „Néger személy”. A *fekete* szó több jelentése közül a harmadik érvényes esetünkben: „Néger ember”, de – a rövidített jelzés szerint (*biz*) – ebben az értelemben csak bizalmas társalgásban használatos. Szó szerint ugyanezt találjuk a 2003-as kiadásban is – egy lényeges különbséggel: közvetlenül a *néger* után a *pejor* rövidítést iktatták be, azt jelezvén, hogy a szónak minden jelentésében pejoratív, elítélő, lekicsinylő jellege van. Különös, hogy mégis megmarad a néger szó „néger személy” jelentése, mint ahogy a *feketének* a „néger ember” jelentése is, ebből pedig voltaképpen az következne, hogy a fekete is pejoratív jellegű szó, amelyet ráadásul továbbra is csak bizalmasan használnak.

Nagy gondban lehetnek a néprajz szakemberei, hiszen ez a tudomány Afrika negroid népességét két nagy csoportra osztja: bantu négekre és szudáni négekre. Valamikor földrajzot is tanítottam, és a romániai tankönyvek ezeket a kifejezéseket használták, de ezek találhatóak például a Budapesten 1985-ben megjelent *Nagy világtalaszban* vagy Kiszely István *A Föld népei* című sorozatának az *Afrika népei* című 1986-ban kiadott vaskos kötetében is. Ha a néger megnevezés valóban pejoratív, hogyan kerülheti el a néprajz tudományának világa, hogy az általa használt terminológia miatt rá ne süssék a faji lenézés bélyegét? Vitapartnereim

szerint úgy, hogy bantu négerek helyett egyszerűen *bantukról* beszéljenek. De ezt a szudáni négerek esetében már nem lehet alkalmazni, hiszen a *szudániak* megnevezés nem a Nyugat-Afrikától Szudánig elterülő vidékek fekete bőrű népeire érhető, hanem kizárólag Szudán állam lakosságára, ebben pedig benne vannak az ott élő arabok is.

A tisztánlátást erősítendő, járjuk körül egy kicsit a *néger* szó eredetét.

A portugálok a XIV. század (tehát már 1300-as évek) végétől igyekeztek felderíteni Afrika partjait, és több gyarmatot hoztak ott létre. Az ismeretlen vidékekről szóló sok rémmese lelki hatásait lassan leküzdve, óvatosan haladtak egyre tovább, és 1498-ban elérték legfontosabb céljukat: Vasco da Gama Afrika megkerülésével eljutott a fűszerek lelőhelyére, Indiába. Afrika sötét bőrű lakosainak neve ezektől az utazóktól-gyarmatosítóktól származik. *Feketéknek* mondták őket, és ez a szó portugálul (és spanyolul is) így hangzik: *negro*.

A fekete katalánul és okszitán nyelven *negre*. Feltehetően ez utóbbiból származott – a nyelvészek szerint német közvetítéssel – a magyar *néger* szó. A mai Franciaország déli részén ugyanis – ahol az okszitánt napjainkban is mintegy kilencmilliónyian ismerik – a középkorban Provence néven hosszú ideig önálló grófság létezett. Ennek az országnak gazdag irodalma volt, kultúrája a XI-XII. században élte fénykorát, nyelve Európa-szerte divatos volt akkoriban. Csak 1486-ban (a mi Mátyás királyunk idején) csatolta országához örökségként VIII. Károly francia király. A provanszi nyelv (az okszitán) ekkor megszűnt az irodalom és a közigazgatás nyelve lenni, és „francia tájnyelvvé” degradálódott.

Az okszitánban a „e” hangot é-nek ejtik, ezért a *negre* szó inkább *négrének* hangzik. Minden bizonnyal ebből lett a német Neger (ennek első „e” hangja szintén hosszabban ejtendő), és így jutunk el végül a magyar *néger*hez.

A *Magyar értelmező kéziszótár* szerint a németbe franciából került a szó. Ez a téves állítás kétségtelenül a hagyományos francia történelemhamisításból származik, amely úgy igyekszik beállítani, mintha a provanszi kultúra a franciának a része lett volna, a provanszal pedig a francia nyelv egyik alváltozata. Pedig a trubadúrok korántsem franciául zengték dalaikat. Nem ez az egyedüli eset a világban, amikor egy uralkodó hatalom valamely nép bekebelezésével egy időben igyekszik kisajátítani annak múltját és értékeit is. A francia *nègre* (olvasd: *negr*) szó kétségtelenül az okszitán *negre* francia stílusú olvasata, de ezt már csak *négernek* lehet fordítani, hiszen náluk a *noir* jelenti a feketét.

Az angolszász világba a feketék neve a portugálból származott azáltal, hogy a *negro* szót angol olvasattal vették át.

A kifogásolt megnevezés, a *néger* tehát azoknál a népeknél használatos, amelyek csak később, illetőleg közvetve kerültek kapcsolatba Afrika sötétbőrű lakosaival, vagy éppenséggel csupán a rájuk vonatkozó fogalommal, és a latin nyelvcsaládhoz tartozó néhány nép *fekete* szavát fordítás nélkül vették át. Valójában csupán azt lehetne a szemükre vetni, hogy néhány évszázaddal ezelőtt nem fordították le a szót a saját nyelvükre. Hiszen a portugálok és a spanyolok voltak a legnagyobb rabszolgakereskedők, mi több, ők birtokolták a legnagyobb számú afrikai rabszolgát, mégsem kifogásolja senki, hogy ők ma is úgy emlegetik e földrész lakóit, illetőleg azok másutt élő rokonait, ahogy eredetileg elnevezték őket. (Furcsa is lenne azt várni, hogy egy új, még patyolatfehér szót találjanak az embereket jelölő *feketére*.) Brazíliába, erre az eredetileg portugál gyarmatra a XVI-XIX. században négymillió néget vittek rabszolgának; ez több mint egyharmada az összes ilyen szállítmánynak. A spanyol birodalomba hurcoltak száma is eléri a 2,5 milliót. Észak-Amerika brit területeire ugyanezen idő alatt ötszázezer embert hajóztak át az Atlanti óceánon. Ez a spanyolok rabszolgáinak csak ötöde, a brazilokénak pedig alig nyolcada. A rabszolgának szánt, összesen 11 milliónyi fekete 42%-át portugál (és brazil) kereskedők szállították. Mindennek ellenére a *negro* portugál, illetve spanyol megnevezéssel senkinek nincs semmi baja, ennek használata nem megalázó, mert mindkét nyelvben *feketét* jelent, de ha ugyanezt a szót angolul olvassuk (*Negro*), akkor az már megvetést hordoz és lealacsonyító. Nincs itt valami mélyiséges tudatzavar?

Meddő vizály

Valamilyen okból napjainkban némely szavunk kampányszerű erkölcsi leértékelése zajlik. Kedvenc kiindulópont ehhez a másik ember személyisége megsértésének a vádja. A vád igazolására általában mind a történelmi, mind pedig a jelenlegi valóságtól el szabad térni.

Egyesek szerint a *cigány* megnevezés sértő. Ez a múltat illetően is ostoba kijelentés azt igyekszik elhíttetni, mintha a név felcserélésével valami alapvető változás történhetne. Pedig egy csapásra – és különösen ettől – sem az ő helyzetükben, sem a világszemléletükben, sem pedig a hozzájuk való jelenlegi sokrétű viszonyulásban nem várható ilyen fordulat. Általános javulásra sem lehet számítani, hiszen akinek rossz véleménye van a cigányokról, az mint romákat sem fogja jobban szeretni őket. A cigány név sértő voltára vonatkozó állítás sugallata szerint eddig mindenki csak lenézte, aki így nevezte őket. Ez pedig egy gonosz rágalom.

A *néger* szónak a feketével való felváltása kétségkívül az Egyesült Államokban – tehát nem egy volt afrikai gyarmaton – kezdődött, és ez a politikai jellegű nyelvi „lelemény” főleg a XX. század hatvanas éveitől kezdett terjedni a világban. A szó (vagy csak használóinak?) agresszivitása oly nagy, hogy a *néger spirituálék* megnevezést rövidesen a furcsa sugallatú *fekete spirituálék* kifejezés fogja felváltani. Erre utal az a tény, hogy a minap a keresőbe beírva, a *Negro spirituals* angol szópárosnak 15.800, a *Black spirituals*-nek pedig már 1990 lelőhelyét találtam a világhálón.

Megjegyzendő, hogy bár a francia *nègre* szót is mindinkább a *noir* váltja fel, a feketék lakta francia nyelvű országokban gyakran ma is *négernek* nevezik saját művészeti rendezvényeiket. A *Lexilogos* nevű francia nyelvű internetes szótár honlapján a *nègre* szóról többek között azt olvashatjuk, hogy ennek *black* megfelelője amerikanizmus. Szerinte némely fehér azt hiszi, ha a négereket feketének (*black*) hívjuk, akkor nem becsméreljük, nem *feketítjük be* (dénigrér) többé őket. A jelenséget a francia nyelvű feketék között keletkezett és elterjedt *négritude* (olv.: négritüd; magyarul: négerség) mozgalommal veti össze. Ennek talán legismertebb képviselője Leopold Sedar Senghor költő volt, aki az ország függetlenségének elnyerésétől csaknem húsz éven át töltötte be Szenegál elnöki tisztjét. A *négritude* arra buzdított, hogy a fekete bőrű emberek legyenek büszkék néger voltukra és néger kultúrájukra.

Sokan felháborodnak azon, hogy a Svéd Akadémia a néger szót (svédül is *neger*) vonakodott pejoratív jellegűvé nyilvánítani. Lám, a mi nyelvtudósaink meghajoltak a nemzetközi nyomás előtt, és a *Magyar értelmező kéziszótár* újabb kiadásában eleget tettek a politikai indíttatású új igénynek. Remélhetőleg újabb hasonló változásoknak is tanúi lehetünk majd. A *számi* népet például szótárunk egyik kötete sem ismeri még, noha a Bonniers-féle svéd értelmező szótár 1991-es kiadásában már helytelennek tartja, ha lappoknak hívjuk őket. Remélhetőleg előbb-utóbb ez is „begyűrűzik” hozzánk, és – nyelvészeink legalább egy részének helyeslésével – a lapp népnév kivész majd a magyar tömegkommunikációból és az iskolai tankönyveinkből. Ezzel párhuzamosan talán nekünk is kampányt kellene indítanunk, hogy népünk nevét mondják *magyarnak* világszerte, ne nevezzenek bennünket ettől igencsak eltérő módokon, ahogy ezt Európa különböző népei az utóbbi bő egy évezredben megszokták.

A szavaknak önmagukban nincs erkölcsi töltésük. Ennek ellenkezőjét csak ideológiai indíttatásból állíthatja bárki. A szó jellegét használatának módja dönti el, tehát a használat ténye önmagában senkit sem jellemez. Ezért hamisak azok az állítólagos „békehozók”, akik a szavak felcserélését az egyenlőség és a méltányosság megteremtése csodaszereként hirdetik.

A szavak manipulátorai benyúlnak az agyunkba, és igyekeznek cenzúrázni gondolatainkat. A gondolatszabadság korszakának hazudott századunkban öncenzúrára kényszerítettek; arra, hogy rettegjünk: indokolatlanul megbélyegzett ártatlan szavaink használata miatt bennünket is meg ne bélyegezzenek. Ennek a mesterkedésnek áldozatai vagyunk mindnyájan. Azok is, akikre a művileg kifogásolt szavak vonatkoznak.

Olyan korban élünk, amelyben egy lényegét és céljait elrejteni igyekvő ideológia a legszebb eszményeket is arra igyekszik felhasználni, hogy mind bennünk, mind köztünk, emberek között zavart támasszon, hatástalanítva ez által belső iránytűnket és meddő viszályokra készítetve valamennyiünket. Talán azért, hogy elterelje a figyelmünket mindarról, ami lényeges.

Göteborg, 2004 nyarán

(Megjelent az *Átalvető* 2004. szeptemberi, valamint a *Kapu* 2005. májusi számában.)